

Tipik Gelişim Gösteren Çocukların İşitme Engelli Kardeşleriyle Olan İlişkilerini Değerlendirmeye Yönelik Nitel Bir Çalışma

 Beyhan Özge YERSEL¹
 Ender DURUALP¹
 Gülen BARAN¹

A Qualitative Study Evaluating The Relationship of Typically Developing Children with Their Hearing-Impaired Siblings

Özet

Amaç: Araştırmanın amacı, tipik gelişim gösteren çocukların işitme engelli kardeşleriyle olan ilişkilerini değerlendirmektir. **Yöntem:** Bu amaç doğrultusunda amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmış, Ankara’da bir özel eğitim ve rehabilitasyon merkezine devam eden işitme engelli çocukların, yaşları dokuz-18 arasında değişen tipik gelişim gösteren kardeşleri (n=15) araştırmaya dahil edilmiştir. Veri toplama aracı olarak araştırmacılar tarafından hazırlanan ve uzman görüşü doğrultusunda son halini alan yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşmeler tamamlandıktan sonra, yapılaş sırasına göre numaralandırılarak ve kod verilerek yazıya dökülmüştür. Görüşmelerde sorulan soruların her biri ile ilgili temalar ve alt temalar oluşturulmuştur. Her bir alt tema kapsamında katılımcıların verdikleri yanıtlar alınılarak açıklanmıştır. **Bulgular ve Sonuç:** Araştırmadan elde edilen bulgulara göre; tipik gelişim gösteren kardeşlerin çoğunlukla üzgün olduğu, birlikte dışarıda vakit geçirmekten rahatsız olmadığı, olumlu-olumsuz duygularını paylaştıkları, iletişim kurmakta zorluk yaşamadıkları ve birbirlerine yardım ettikleri düşüncesinde oldukları görülmüştür. Araştırma sonucunda ailelere, eğitimcilere ve uzmanlara önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: işitme engeli; tipik gelişim; kardeş

Abstract

Objective: This study aimed to evaluate the relationship of typically developing children with their hearing-impaired siblings. **Method:** In the study, nine-18-year-old typically developing siblings (n=15) of children with hearing impairment who attended a special education and rehabilitation center in Ankara were selected with purposive sampling. The semi-structured interview form developed by the researchers and finalized after peer debriefing was employed as the data collection instrument. After completion, the interviews were numbered, coded and transcribed. Themes and sub-themes were created for each of the questions asked during the interviews. In each sub-theme, the responses of the participants were explained by quoting. **Results and Conclusion:** The study results indicated that the children with typical development mostly felt sad, and did not mind spending time outside together, shared their positive-negative feelings, did not experience any difficulty in communicating and helped each other with their hearing-impaired siblings. The study also proposed recommendations to parents, educators and specialists.

Key words: hearing impairment; typical development; sibling

GİRİŞ

Yetişkin bireyler için çoğu kez çocuk sahibi olmak aileyi tamamlayan bir unsurdur. Aile üyeleri, bir bebek beklerken o bebeğe ait hayaller kurarlar. Bu hayaller genellikle sağlıklı bir bebek beklentisi üzerinedir ve yapılan tüm hazırlıklar tipik ve sağlıklı bir bebek içindir. Dolayısıyla gelişim farklılığı gösteren bir çocuğun gereksinimleri başta anne-baba olmak üzere kardeşler ve tüm aile üyelerinin yaşam biçimlerini ve planlarını etkileyerek yoğun bir kaygıya neden olur (Kaytez vd., 2015; Yıldırım Doğru ve

Durmuşoğlu Saltalı, 2009). Tüm özel gereksinimli çocuğa sahip ailelerde olduğu gibi, işitme engelli çocuğu olan ailelerin de duygusal tepkileri; şok, inkâr, acı, depresyon, kızgınlık, suçluluk, utanç, kabul ve uyum olarak kendini göstermektedir. Ailelerin sosyoekonomik yapısı, çocuk sayısı, kültürel özellikleri, çocuğun cinsiyeti, anne babanın evlilik uyumu, dini inanışları gibi faktörler bu duygusal tepkilerin şiddetini etkileyen unsurlardan bazılarıdır (Balcı vd., 2019).

Engelli bir çocuk, ebeveynlerinin yaşamını etkilediği gibi ailede yaşayan diğer

Alındığı tarih/Received Date:

23.06.2019

Kabul tarihi/Accepted Date:

15.11.2019

Sorumlu yazar:

Beyhan Özge YEREL

e-mail:

b.ozge2626@gmail.com

¹ Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Çocuk Gelişimi Bölümü, Ankara, Türkiye

üyelerin de yaşamını etkilemektedir. Kardeş ilişkileri, küçük kardeşin doğumuyla başlayan ve yaşam boyu devam eden bir ilişkidir. Benmerkezci doğan çocuklar, kardeş ilişkileriyle birlikte paylaşma duygusuyla tanışır. Aynı zamanda kardeşler birbirine sosyal destek kaynağıdır (Tarhan, 2010; Özsoysal vd., 2016). Kardeşler yaşamın ilk yıllarında birbirlerinin oyun arkadaşırken, zamanla birbirinin koruyucusu, rakibi, arkadaşı olma gibi pek çok özelliği göstermektedir. Ancak kardeşin engelli olması, kardeşler arasındaki ilişkiyi etkilemektedir.

Korkmaz (2008), tipik gelişim gösteren kardeşlerin engelli kardeşlerine yönelik tutumlarını kıskançlık, düşmanlık, suçluluk, üzüntü, korku, utanma ve sıkıntı, reddedici, uzlaşıcı ve kabul edici olarak açıklamaktadır. Zamanla tipik gelişim gösteren kardeşlerin, ergenlik ve sonrasında anne-babanın ilk tepkilerine benzer tepkiler geliştirdiği, olgunlaşma düzeyleri arttıkça yetişkinin gösterdiği tepkilere benzer tepkiler gösterme olasılıklarının da arttığı ifade edilmektedir (Doğan, 2015). Engelli kardeşinin engel durumunu tüm sorunların kaynağı olarak gören tipik gelişim gösteren kardeş, düşmanlık hissedebilir. Kardeşlerine yönelik olumsuz duygu ve davranışlar geliştirmenin ardından suçluluk duygusu yaşayabilir. Kardeşleri için keder duyabilir, gelecekte kendilerinin veya çocuklarının da engelli olabileceğine dair endişeler taşıyabilir. Tipik gelişim gösteren kardeş, engelli kardeşine sevgi ve ilgi göstermeyerek kardeşini reddetme davranışı gösterebilir. Tipik gelişim gösteren kız çocuklarının ailelerinin beklentilerinin yüksek olmasından dolayı kardeşlerinin bakımını daha çok üstlendikleri, bu nedenle daha fazla güçlkle karşılaştıkları ifade edilmektedir (Aykara, 2015). Ancak bu duygusal tepkiler aileden aileye, kardeşten kardeşe değişebilir. Ailenin sosyoekonomik durumu, çocuk sayısı, çocuğun cinsiyeti, vb. faktörler de kardeş ilişkilerinde belirleyici rol oynamaktadır. Engelli kardeşe yönelik duygusal tepki mutlaka zarar verici boyutta değildir. Herhangi bir ailede bile hiçbir engelli olmayan çocuklar birbirlerine karşı olumsuz duygular besleyebilmektedir (Ahmetoğlu ve Aral, 2004; Aral ve Gürsoy, 2007). Engelli kardeşe sahip bazı çocukların kardeşlerinden olumsuz etkilenmedikleri, aksine empati ve yardımlaşma vb. becerileri yaşitlarına göre daha erken kazandıkları da gözlenmiştir (Tsamparli et al., 2011).

Çoğu zaman göz ardı edilmesine karşın engelli kardeşi olan çocuklar ailenin en önemli parçasını oluşturmaktadır ve bu nedenle kardeşlerin duygularını, ihtiyaçlarını belirlemek son derece önemlidir (Doğan, 2015). Alanyazın incelendiğinde ülkemizde ve dünyada engelli çocukların kardeşleriyle olan ilişkilerini inceleyen çalışmalar mevcuttur (Bagenholm ve Gillberg, 1991; Siegel ve Silverstein, 1994; Bayhan ve Yükselen, 2001; Erden ve Akçakın, 2001; Riggio, 2006; Saban, 2010; Moyson ve Roeyers, 2011; Yavuz ve Coşkun, 2014; Negi ve Balda, 2018; DeVries ve Sunden, 2019; Genco, 2019; Yaman, 2019). Tipik gelişim gösteren ve işitme engelli kardeşi olan çocukların kardeşleriyle ilişkilerini daha ayrıntılı biçimde inceleyen nitel çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu bilgiler doğrultusunda, çalışmada tipik gelişim gösteren çocukların işitme engelli kardeşleriyle olan ilişkilerinin nitel yöntemle değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

GEREÇ ve YÖNTEM

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada amaç, tipik gelişim gösteren çocukların işitme engelli kardeşleriyle olan ilişkilerini değerlendirmektir.

Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada, nitel araştırma desenlerinden olgubilim deseni kullanılmıştır. Olgubilim deseni farkında olduğumuz ancak derinlemesine bilgi sahibi olmadığımız durumlara odaklanır, “Gerçek nedir?” sorusunun cevabını arar. Olgubilim yaklaşımının temelini bireysel tecrübeler oluşturur. Olgubilimde araştırmacı, katılımcının kişisel tecrübeleri ile ilgilenmekte, bireyin algılamaları ve olaylara yükledikleri anlamları incelemektedir (Akturan ve Esen, 2008). Olgubilim çalışmalar nitel araştırma yöntemlerinin yapısına uygun olarak kesin ve genellenebilir yargılar ortaya koymasa bile, araştırılan olguyu derinlemesine tanımaya imkân vermekte, böylece hem bilimsel alanyazına hem de uygulamaya yönelik çalışmalara katkılar sağlamaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013; Sart, 2015). Bu çalışmada ele alınan fenomen “tipik gelişim gösteren çocukların işitme engelli kardeşleriyle olan ilişkileri” olarak açıklanabilir.

Çalışma Grubu

Araştırma işitme engeline sahip kardeşi olan ve tipik gelişim gösteren, amaçlı örnekleme yöntemiyle belirlenen çocuklarla gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya Ankara’da işitme

yetersizliği olan çocuklara eğitim veren bir özel eğitim ve rehabilitasyon merkezine devam eden işitme engeli olan çocukların, dokuz-18 yaşları arasındaki tipik gelişim gösteren kardeşleri (n=15) dahil edilmiştir. Çalışma öncesinde katılımcılara çalışmanın amacı ve süreç anlatılmış, etik ve

gizlilik ilkeleri göz önünde bulundurularak gönüllü olarak katılmayı kabul eden çocuklarla çalışma yürütülmüştür. Çalışma grubunu oluşturan çocukların ve engelli kardeşlerinin bazı sosyodemografik özellikleri Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Araştırmaya alınan çocuklar ile engelli kardeşlerine ait sosyo-demografik özellikler

Tipik Gelişim Gösteren Kardeş			İşitme Engeli Olan Kardeş		
Yaş	n	Katılımcı Kodu	Yaş	n	Katılımcı Kodu
9-11	3	K2,K6,K12	7-9	7	Ç2, Ç4,Ç5, Ç6,Ç7, Ç9, Ç13
12-14	4	K1, K7,K11 ,K14	10-12	5	Ç1,Ç10, Ç11,Ç12, Ç14
15-18	8	K3,K4,K5,K8,K9,K10 K13,K15	13+	3	Ç3, Ç8, Ç15,
Cinsiyet			Cinsiyet		
Kız	12	K1, K2, K3,K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K14	Kız	9	Ç3, Ç5, Ç7, Ç10, Ç11, Ç12, Ç13, Ç14,Ç15,
Erkek	3	K12, K13, K15	Erkek	6	Ç1, Ç2,Ç4, Ç6, Ç8, Ç9,
Okul Durumu			Okul Durumu		
İlkokul	-	-	İlkokul	9	Ç1, Ç2, Ç4, Ç5, Ç6, Ç7, Ç9, Ç10, Ç13
Ortaokul	7	K1, K2, K6, K7, K11, K12, K14	Ortaokul	5	Ç3, Ç11, Ç12, Ç14, Ç15
Lise	8	K3, K4, K5, K8, K9, K10, K3, K15	Lise	1	Ç8
Toplam	15	15	Toplam	15	15

Çalışmaya dâhil edilen tipik gelişim gösteren kardeşlerden; sekizi 15-18 yaşlarında, dördü 12-14 yaşlarında ve üçü dokuz-11 yaşlarındadır. Çalışmaya katılan çocukların çoğunluğu kızdır (n=12) ve liseye devam etmektedir. İşitme engeli olan kardeşlerin ise, çoğunluğu (n=7), yedi-9 yaşlarında olup, dokuzu kız, dokuzu ilkokula devam eden çocuklardır.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada, veri toplamak amacıyla araştırmacılar tarafından hazırlanan yarı yapılandırılmış “Görüşme Formu” kullanılmıştır. Görüşme Formu iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yer alan sorular, katılımcılara ve kardeşlerine ilişkin yaş, okul, cinsiyet ve eğitim durumu ile ilgilidir. İkinci bölümdeyse tipik gelişim gösteren çocuklara yöneltilen sorular yer almaktadır. Bu sorular aşağıda verilmiştir.

1. Kardeşinin engeliyle ilgili şu anda ne hissediyorsun?

2. Kardeşinin engelini ilk öğrendiğinde ne hissettin?
3. Kardeşinle dışarıda vakit geçirmekten hoşlanıyor musun?
4. Kardeşinle iletişim kurarken sıkıntı yaşıyor musun?
5. Kardeşine en çok hangi konularda yardım ediyorsun?
6. Kardeşinden hangi konularda yardım alıyorsun?

Veri Toplama Süreci

Görüşmeler, kurum müdüründen gerekli izinler alındıktan sonra kuruma devam eden işitme engelli çocukların araştırmaya katılmaya gönüllü olan kardeşleri ile yapılmıştır. Katılımcılar, ses kaydını kabul etmedikleri için ses kaydı alınamamıştır. Araştırmacı, görüşme formundaki soruları konuşma diliyle sormuş, katılımcılardan alınan yanıtları hiçbir değişiklik yapmaksızın yazılı olarak kayda almıştır. Görüşmeler 15-30

dakika arasında sürmüş, veriler Mart 2017-Nisan 2017 tarihleri arasında toplanmıştır.

Verilerin Analizi

Görüşmeler tamamlandıktan sonra katılımcılara görüşme sırasına göre “K1, K2..., K15”, işitme engelli kardeşlere ise katılımcılara verilen kodlara uygun olarak “Ç1, Ç2,...Ç15” biçiminde kodlar verilmiştir. Görüşmelerde sorulan soruların her biri ile ilgili temalar ve alt temalar oluşturulmuştur. Araştırmada ele alınan temalar tipik gelişim gösteren kardeşin engelli kardeşi ile ilgili duyguları, engelli kardeşi ile dışarıda zaman geçirmekten rahatsızlık duyma durumu, tipik gelişim gösteren kardeşin engelli kardeşiyle duygularını paylaşma durumu, engelli kardeşle iletişim kurmada zorluk yaşama durumu, kardeşlerin yardımlaşma durumudur. Her bir alt tema kapsamında katılımcıların verdikleri yanıtlar alıntılanarak açıklanmıştır.

Geçerlik ve Güvenirlik

Nitel araştırmalarda araştırmacıların odaklandığı nokta yaptıkları gözlemin doğruluğuna bakmak ve güvenilirlik çalışılan ortamda meydana gelen her şeyi veri olarak kaydetmektir (Büyüköztürk vd., 2018). Bu araştırmada da güvenilirliği sağlamak amacıyla, katılımcıların verdiği her yanıt araştırmacı tarafından yazılı olarak kayıt altına alınmış ve görüşlerinden alıntılar yapılmıştır. Araştırmanın geçerliliğinin sağlanması amacıyla verilerin kendi içinde tutarlı ve anlamlı olmasına özen gösterilmiştir.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Bu bölümde, işitme engelli kardeşi olan tipik gelişim gösteren çocukların kardeşleriyle olan ilişkilerine yönelik elde edilen bulgular önce tablolar halinde verilmiş, sonrasında alt temalar hakkında açıklamalar yapılmış ve alıntılar ile örneklendirilmiştir. Tablo 2 de tipik gelişim gösteren kardeşin kardeşinin işitme engelli olduğunu ilk öğrendiğinde ve şu anda yaşadığı duygular verilmiştir.

Tablo2: Tipik Gelişim Gösteren Kardeşlerin Duygularına Ait Dağılımlar

İlk Öğrendiğinde Yaşadığı Duygular		
Alt Temalar	n	Katılımcı Kodu
Üzüntü	12	K1, K3, K4, K5, K6, K8, K10, K11, K12, K13, K14, K15
Korku	3	K3, K13, K15
Endişe	2	K5, K11
Hatırlamıyor	2	K2, K7
Kızgınlık	1	K9
Şu An Yaşadığı Duygular		
Alt Temalar	n	Katılımcı Kodu
Üzüntü	6	K5, K6, K7, K9, K12, K13
Karmaşık	4	K1, K2, K11, K14
Şanslı	3	K4, K8, K10
Mutluluk	2	K10, K15
Toplam	15	

Kardeşlerinin işitme engelli olduğunu ilk öğrendikleri andaki duygularının çoğunlukla üzüntü (n=12) olduğu görülmektedir. Bu duyguyu sırasıyla, korku (n=3), endişe (n=2) ve suçlama (n=1) izlemektedir. İki katılımcı ise o zaman ne hissettiklerini hatırlamadığını belirtmiştir.

Kardeşinin engelini ilk öğrendiği zaman üzgün hissettiğini K3 katılımcısı şöyle anlatmıştır:

K3 “ Daha çok küçüktüm onun böyle olduğunu öğrendiğimde... İşitme engeli ne demektir hiç anlamıyordum, sonra annem bana anlattı. Çok üzülmediğimi hatırlıyorum, aklıma hep benim sesimi duyamayacağı geliyordu, buna çok

üzülmüştüm, benim sevdiğim şarkıları dinleyemeyecek sanıyordum. Ama artık çok şükür beni duyabiliyor hatta çok iyi anlaşıyor.”

K13, kardeşinin engelini ilk duyduğunda hissettiklerini şöyle ifade etmiştir:

K13 “Üzuldüm, kötü bir histi. Babam anlattı bana, çok üzülmüştüm kardeşim için. Aklıma hep korkunç korkunç şeyler geliyordu. Ama sonra ona üzülmeğense onun için bir şeyler yapmalıyım diye düşünmeye başlamıştım.”

K11, kardeşinin engelli olduğunu duyduğunda endişeli olduğunu, şöyle anlatmıştır:

K11 “Üzıldüm biraz da endişe duydum Ç11 için. Kardeşimin engelli olduğunu duyduğumda ben çok küçüktüm ve o zaman anneme sormuştum işitme engelli ne demek diye”

K9 ise kardeşinin engeli olduğunu öğrendiğinde hissettiği kızgınlık duygusunu şu sözlerle ifade etmiştir:

K9 “ İlk öğrendiğimde, babamla top oynuyorlardı düştü. Bundan dolayı babama sinirliydim. Ben 12, o 3-4 yaşlarında falandı, yine tabii babama sinirliydim onu suçladım devamlı. Sonra yaşım büyüyünce anladım onun bir suçu yoktu, ama o zamanlar bunu akıl edemiyorsun.

Katılımcıların, “Kardeşinizin işitme engelli olmasına ilişkin şu anda hissettiğiniz duygular nelerdir?” sorusuna verdikleri yanıtlar incelendiğinde, en sık hissedilen duygunun üzgün (n=6) olduğu görülmektedir. Diğer duygular karmaşık (n=3), şanslı (n=3), mutlu (n=2), üzgün değil (n=1) biçimindedir.

Şu anda, üzgün hisseden katılımcılar, yaşadıklarını şu şekilde ifade etmektedir:

K5 “Üzülüyorum, başkalarının onu üzmesinden korkuyorum. Onun hayatındaki zorlukları düşününce kahroluyorum, her tehlike anında ona ulaşamazsam diye aklım gidiyor. Sesimi duyuramamaktan, onu koruyamamaktan korkuyorum.”

K6 “ Bazen çok üzülüyorum, kendi kendime keşke benim kardeşim böyle olmasaydı diyorum. Ama yine de onu çok seviyorum, hep de sevmeye devam edeceğim”

K7 “Üzğünüm. Tamam, kardeşim özel bir çocuk, evet herkes diyor, ben de biliyorum bunu. Annem, babam hatta ben bile elimizden geleni hep yaptık bu güne kadar, ben bile ölene kadar da ne yaparsam yaparım onun için hazırım.”

Katılımcılardan K14, kardeşinin işitme engelli olmasıyla ilgili karmaşık duygular hissettiğini şöyle açıklamıştır:

K14 “ Kendimi biraz üzgün gibi hissediyorum ama neredeyse yaşlılarıyla aynı düzeyde. Yani tam değil ama bir tık geride. Ç14’ü seviyor muyum evet seviyorum, çok seviyorum neden çünkü o benim kardeşim evet ama aslında ondan biraz da utanıyor gibiyim.

Katılımcılardan K8, kardeşinin işitme engelli olmasıyla ilgili şanslı hissettiğini şöyle açıklamıştır:

K8 “ İyi ki böyle bir kardeşim var hayatımda. Şanslıyım, evet şanslıyım diyorum. Sokaktaki insanların ona acıyarak bakmasından nefret ediyorum. Hâlbuki onlar anlamıyor ki onlar bizden daha engelsizler, kafaları hiç basmıyor buna. İyi ki Ç8 benim kardeşim, onun ablası olduğum için çok şanslıyım.”

Katılımcılardan K15 şu anda mutlu olduğunu şu şekilde açıklamıştır:

K15 “ Diğer kişiler gibi olmuyor, bunu ben de yaşıyorum. Tamam ben gözlük kullanıyorum, aynı şey değil ama böyleyken bile bir fark oluyor insanlarla aranda, daha farklı konuma geliyorsun. Ç15 için de öyledir mutlaka. Ama asla üzgün değilim, hatta mutluyum bile. Ne yapalım, kader böyleymiş, üzülsem ne olacak ki?”

Katılımcılardan K1 ise üzgün olmadığını şu sözlerle anlatmıştır:

K1 “ Bu kardeşim için o kadar zor bir durumdur ki onu anlayabiliyorum. Ama herkes onun için çabalıyor, gayret ediyoruz onun daha rahat olması için, ben de aileme yardımcı oluyorum. Yani üzgün değilim, içim rahat benim.”

Bir kardeş sahibi olmak, çocukların hayatında büyük değişikliklere yol açarken, engelli bir kardeş sahibi olmak bu değişikliklerin daha sarsıcı olmasına neden olabilir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu ilk öğrendiğinde de, şu anda da üzgün duygular hissettiğini belirtmiştir. Dikkat çeken bir diğer nokta da katılımcıların bazılarının şu anda şanslı duygular hissettiğinin görülmesidir. McHale ve Gamble (1989) da, engelli bir kardeşle büyümenin, normal gelişim gösteren çocuklarda bireysel farklılıklara ilişkin anlayış, duyarlılık, sorumluluk, yeterlik duygularıyla engelli kardeşin büyüme ve gelişimine katkıda bulunmaktan dolayı gurur duyma ve kendinden memnuniyet duygularının gelişimine katkıda bulunabilmesini sağlayabileceğini belirtmiştir. Kahraman ve Karadayı (2015) araştırmalarında tipik gelişim gösteren çocukların, şu anda üzüntü duygularından, mutlu duygu durumuna geçtiklerini bulmuş, bunu tipik gelişim gösteren çocukların kan bağına daha ön planda tutmalarına bağlamıştır. Tipik gelişim gösteren çocukların engelli kardeşlerini kabullenmelerinde sosyal çevrelerinin davranış ve düşüncelerinin de önemli olduğu bilinmektedir (Malgaz Güçlü, 2018). Engelli bir çocuğa sahip ailelerin yaşadığı şok, inkâr, acı, depresyon, kızgınlık, suçluluk, utanç duygularının yerini zamanla kabul ve uyuma

birakabilmesi, tipik gelişim gösteren kardeşin duygularının mutlu olmasına neden olmuş olabilir.

Tablo 2. Tipik Gelişim Gösteren Kardeşlerin İşitme Engelli Kardeşiyle Dışarıda Vakit Geçirmekten Rahatsız Olma Durumuna Ait Dağılımlar

Alt Temalar	n	Katılımcı Kodu
Evet	4	K2, K6, K7, K15
Hayır	11	K1, K3, K4, 5, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K14
Toplam	15	

Katılımcılara, “işitme engelli kardeşinizle dışarıda vakit geçirmekten rahatsız olur musunuz?” şeklinde bir soru yöneltilmiş, büyük bir çoğunluğu hayır (n=11) yanıtını vermiştir. Katılımcılardan dördü ise kardeşiyle dışarıda vakit geçirmekten rahatsız olduğunu belirtmiştir.

K6 katılımcısı, kardeşiyle dışarıda olmaktan rahatsızlık duyduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

K6 “ Rahatsız oluyorum çünkü devamlı hep yanımda olmak istiyor, hep bizim oyunlarımızı birlikte oynayalım istiyor. Aslında engelli olduğu için rahatsızlık hissetmiyorum, utandığım için diye anlamayın, ama her zaman benim yanımda olmasını istemiyorum.”

K7 “Evet bana rahatsızlık veriyor, çünkü ilgi hep kendi üzerinde, birebir ilgi görüyor. Dışarıda olduğumuzda da hep ilginin kendi üzerinde olmasını istiyor”

Katılımcıların büyük bir çoğunluğunun ise soruya “hayır” cevabı verdiği görülmüştür.

K3 “ Hayır çünkü kardeşimin benimle gezmesi için bir sıkıntı görmüyorum. Arkadaşlarım bile zaten hep Ç3’ü istiyorlar yanımda, benden daha iyi bile anlaşıyorlar. Şanslıyım, kimse onu yadırgamıyor, onla dalga geçmiyor. Yani işte diyorum ya neden istemeyeyim ki o benim hem kardeşim hem en iyi arkadaşım.”

K4 “Ben rahatsız olmam hayır. Ben onu kabullendim artık. Benle olmasının bana hiçbir problemi olmaz”

K8 “Hayır hayır aksine mutlu bile oluyorum onunla vakit geçirmekten. O yokken kendimi eksik hissediyorum durum böyle. Benim onunla dışarıda birlikte olmamın lafı bile olmaz.”

Kardeşler, ev içerisinde olduğu kadar, ev dışında da birlikte vakit geçirmek durumunda kalabilir. Tipik gelişim gösteren kardeşe sahip olan çocuklarda ev dışında birlikte vakit geçirmek çoğu zaman sorun yaratmasa da, engelli kardeşi olan çocuklar bu durumdan hoşlanmayabilir. Çalışmada, katılımcıların büyük çoğunluğu kardeşiyle dışarıda vakit geçirmekten rahatsızlık duymadığını belirtmiştir. Barr, et al., (2008) konuşma engelli çocukların kardeşlerinin deneyimlerini incelemiş ve engelli çocukla dışarıdayken kardeşlerin onun koruyuculuğunu üstlendiklerini saptamıştır. Yavuz ve Coşkun (2014) tarafından yapılan çalışmada ise engelli kardeşle dışarıda zaman geçirmek yerine evde vakit geçirmeyi tercih etmelerinin sebebi olarak çocukların olumsuz davranışlarından kaynaklandığı belirtilmiştir. Kardeşiyle birlikte dışarıda vakit geçirmekten rahatsız olduğunu ifade eden K7 ve K15’in ergenlik döneminde olması, ergenlik döneminde de çocukların ebeveynler ve ailenin diğer üyeleriyle etkileşimin azalması, akran grubuyla ilişkilerin önem kazanması, kardeşlerinden rahatsız olmalarına neden olmuş olabilir (Şahin, 2018). Bu bulgulardan hareketle, kardeşlerin engel türü ve seviyesinin, tipik gelişim gösteren çocukların engelli kardeşleriyle dışarıda vakit geçirme durumunu etkilediği söylenebilir.

Tablo 4: Tipik Gelişim Gösteren Kardeşlerin Engelli Kardeşleriyle Duygularını Paylaşma Durumlarına Ait Dağılımlar

Alt Temalar	n	Katılımcı Kodu
Evet	13	K1, K2, K3, K4, K5, K7, K8, K9, K10, K11, K12, K13, K14
Bazen	2	K6, K15
Toplam	15	

Katılımcıların, “Kardeşlerinize duygularınızı paylaşıyor musunuz?” sorusuna verdiği yanıtların çok büyük bir kısmı evet (n=13) olmuştur. Duygularını paylaştığını ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşleri aşağıda açıklanmıştır.

K11 “Duygularımızı evet paylaşıyoruz. Örnek verirsem, mesela birbirimizi teselli ederiz, birbirimize akıl veririz. Onu mutlu eden şeyleri o bana anlatır, ben de bazen ona anlatırım. Mesela bazen annem kızmasın diye, bazen ben suçsuz olsam da Ç11’inyerine ‘ben suçluyum’ derim.”

K12 “Ben ona onu çok sevdiğimi söylerim, o da bana söyler sevdiğini. Ona destek olmayı seviyorum, biz ikiziz ya, o üzüldüğü zaman bana söyler ben de onu korurum gerekirse kimse üzmesin diye”

K14 “Paylaşıyoruz. Bazen okulda ne yaptığımızı anlatıyoruz birbirimize, bazen de arkadaşlarımızla aramız nasıl onu anlatıyoruz. Bir şeye üzüldüğünü hissettiğimizde birbirimizle konuşuyoruz o bana teselli veriyor.”

Kardeşiyle bazen duygularını paylaştığını söyleyen K6 ve K15 katılımcıları görüşlerini şu sözlerle dile getirmiştir:

K6 “Olumsuz şeyleri kardeşime hiç anlatmam, ama olumlu şeyleri ona anlatırım sadece ben. Olumsuz bir şeyler olduğu zaman anneme anlatırım, kardeşim ne yapabilir ki bana? Hem üzülün istemem onun için.”

K15 “Hemen her şeyimi gelip anlatmam, o da bana gelip anlatmayabilir. Ama evde herkesin bildiği şeylerimizi biliriz, o genelde ne olduğunu anneme anlatır ben daha çok babama anlatırım.”

Katılımcıların büyük çoğunluğu kardeşleriyle duygu paylaşımı içerisinde olduklarını belirtmişlerdir. Kardeşliğin en önemli görevlerinden birisi de arkadaşlık, yoldaşlık ve sevgi hissinin sağlanmasıdır. İnsanlar bebeklikten itibaren sosyal destek arayışındadır. Fiziksel ve psikolojik anlamda sağlıklı hissetmeyi sürdürmek için, güven duydukları, paylaşımında oldukları arkadaşlara ihtiyaç duyarlar. Çocukluk ve ergenlik döneminde de kardeşler, bu önemli rolü doldurmak için son derece önemli bir role sahiptir (Orsmond ve Seltzer, 2000). Bank ve Kahn (1982), aile yaşantısı içerisindeki hastalık, engelli olma gibi gerçekliklerin artan kardeş iletişimi ve duygusal dayanışmayı beraberinde getireceğini belirtmiştir. Bu dayanışmanın sonucunda kardeşlerin birbirleriyle güçlü iletişim kurmaları ve duyguları paylaşmaları gerçekleşmiştir.

Tablo5: Tipik Gelişim Gösteren Kardeşlerin İştme Engelli Kardeşleri İle İletişim Kurmada Zorluk Yaşama Durumlarına Ait Dağılımlar

Alt Temalar	n	Katılımcı Kodu
Evet	4	K7, K12, K14, K15
Hayır	11	K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K13
Toplam	15	

Katılımcılara, “İştme engelli kardeşinizle iletişim kurmakta zorluk yaşıyor musunuz” şeklinde yöneltilen soruya, büyük çoğunluk (n=11) hayır yanıtını vermiştir. Dört katılımcının ise kardeşleriyle iletişim kurmada zorluk yaşadıklarını düşündükleri görülmüştür.

Kardeşiyle iletişim kurmakta zorluk yaşamayan katılımcıların açıklamaları aşağıda verilmiştir.

K1 “Zorluk yaşamıyorum. Ç1’in engelinin derecesi orta olduğu için bir de cihazını kullandığı için gayet rahat iletişim kurabiliyorum.”

K2 “Rahatça konuşabildiği için birlikte iletişim kurabiliyoruz. Ama bazen de birbirimizi

anlayamadığımız durumlar olabiliyor. O zamanlarda da Ç2beni dudak okuyarak anlamaya uğraşılıyor.”

K5 “Ben işaret dilini öğrendiğim için her şeyi paylaşabiliyoruz. Sadece ikimiz de başka odadaysak ben ona seslendiğim zaman haliyle duymuyor, ayrı yerlerdeyken sıkıntımız oluyor bir tek.”

K9 “Sıkıntı yaşıyoruz diyemem. Sakince bir şey söylediğin zaman yapar. Ben bağırdım mı o da bana bağırdır, hadi aşkım hadi birtanem” dersem iletişim kurabiliyoruz.

Kardeşiyle iletişim kurmakta zorluk yaşadığını düşünen katılımcıların görüşleri şu şekildedir:

K7 “Sıkıntı yaşıyoruz. Bazen istediği bir şey olmayınca hemen ağlar ve konuşup dinlemez. Bazen de hemen cihazını çıkartır ve benim onla konuşmamı istemez.”

K12 “Evet iletişim kurmakta sıkıntı yaşıyorum. Herhangi bir konuyu kardeşime anlatırken çok zorlanıyorum. Çok yorucu oluyor.”

K14 “Evet sıkıntı yaşıyoruz. Beni rahat duymuyor. ‘Ç14 cihazının sesini aç’ diyerek onu uyarıyorum inadına da açmıyor.”

Katılımcıların büyük çoğunluğunun işitme engelli kardeşleriyle iletişim kurmakta sıkıntı yaşamadığını belirtmesi dikkat çeken bir bulgudur. İşitme engelli bir kardeşe sahip olmayla birlikte kardeşler alternatif bir iletişim şekli geliştirmeyi öğrenmiştir. İletişim kurmayla ilgili yaşanan sıkıntıların sebebindeyse, cihazla ilgili problemin yattığı dikkati çekmektedir. İşitme engelli kardeşin cihazını çıkarmak istemesi, cihaz ayarlarıyla oynaması gibi sebepler iletişim kurmayı zorlaştırmaktadır.

Tablo6: Tipik Gelişim Gösteren Kardeşlerin İşitme Engelli Kardeşleri İle Yardımlaşma Durumuna Ait Dağılımlar

Engelli Kardeşe Yardım		
Alt Temalar	n	Katılımcı Kodu
Ders	11	K1, K3, K4, K6, K7, K10, K11, K12, K13, K14, K15
Başkalarıyla İletişim Kurma	6	K5, K7, K8, K10, K12, K14
Günlük Yaşam Becerileri	5	K3, K4, K5, K6, K9
Duygusal Destek	4	K3, K6, K8, K12
Basit Ev İşleri	2	K9, K11
Engelli Kardeşin Yardımı		
Alt Temalar	n	Katılımcı Kodu
Basit Ev İşleri	5	K1, K5, K6, K10, K11
Etmez	4	K4, K7, K9, K14
Ders	3	K3, K10, K8
Günlük Yaşam Becerileri	1	K3,
Alışveriş	1	K10,
Duygusal Destek	3	K2, K10, K15
Toplam	15	

Katılımcılara, “Kardeşinize hangi konularda yardım edersiniz?/Kardeşiniz size yardım eder mi?” soruları yöneltilmiştir.

Kardeşinize hangi konularda yardım edersiniz? sorusuna kardeşlerin çoğunluğu dersler konusunda destek verdiğini ifade etmiştir (n=11). Bunu sırasıyla başkalarıyla iletişim kurma (n=6), günlük yaşam becerileri (n=5), duygusal destek (n=4) ve basit ev işleri izlemiştir.

Kardeşiniz size hangi konuda yardım eder?” sorusuna ise etmez, (n=4), basit ev işleri (n=5), ders (n=3), günlük yaşam becerileri (n=1), alışveriş (n=1), ve duygusal destek (n=3) yanıtları gelmiştir.

Kardeşine en çok derslerinde yardım ettiğini söyleyen K13, düşüncelerini şöyle açıklamıştır:

K13 “En çok okuldaki derslerine yardım ediyorum. Ödevlerinde destek istediği zaman ödevlerine yardım ederim. Özellikle iyi olduğum dersleri ona anlatırım ki, yazılılarından yüksek puan alsın.”

Başkalarıyla iletişim kurarken kardeşine yardım eden K12, şu sözleri söylemiştir:

K12 “Birleriyle konuştuğu zaman anlayamadığı yerler olursa ona ben ne olduğunu açıklarım. Onu korurum, birisi onu rahatsız ettiği zaman bana demesini isterim. Ben onun yerine korurum kardeşimi”.

Kardeşine günlük yaşam becerilerinde yardım eden K4’ün düşünceleri şu yöndedir:

K4 “Ç4’e üstünü başını giyinirken yardım ederim. Hatta neredeyse bu benim görevim oldu diyebiliriz. Ama artık Ç4büyüdükçe utanmaya başladı galiba, eskisi kadar rahat olmuyor, istemiyor beni”.

Kardeşine duygusal olarak destek veren K8, şu sözleri ifade etmiştir:

K8 “Bizim çok hayalimiz var. Yapacağımız çok şey var. Genelde okulla ilgili konularda çok iyi anlaşıyoruz. Birlikte geleceğini planlamak ikimize de heyecan veriyor. Mesela ileride mesleğini düşünmek falan heyecan veriyor.

Kardeşine basit ev işlerinde yardımcı olduğunu söyleyen K11'un düşünceleri şöyledir:

K11 "Odasında dağınıklık varsa onları toplamasında ona yardımcı olurum. Özellikle de ders çalışmadan önce dikkati dağılmasın diye toplarım."

Kardeşinin kendisine basit ev işlerinde yardım ettiğini söyleyen K1, düşüncelerini şöyle anlatmıştır:

K1 "Çılasında bana pek yardım etmiyor. Anca annem söylerse yardım eder. Ama çok büyük yardım etmez, bazen çalışma masamı toplamama yardım eder, bazen de odamı toplarken eder."

K8 katılımcısı, kardeşinin kendisine en çok ders konusunda yardımcı olduğunu şöyle açıklamıştır:

K8 "El becerisi çok iyidir, yeteneği güzeldir. Ben okulla ilgili yetenek gerektiren bir konu olduğunda direkt ona söylerim hemen yapar."

K3 katılımcısı, kardeşinin en çok günlük yaşam becerilerinde kendisine yardım ettiğini söylemiştir:

K3 "Ç3 kıyafetlerimi seçerken bana hep yardım eder. 'abla bu yakıştı, bunu giy, şunu giyme' falan der mesela. Çok süslüdür hanımefendi ya illa kendisinin de bir söz hakkı olsun ister kıyafetlerimde"

K10 katılımcısıysa, kardeşinden en çok alışveriş konusunda yardım aldığını şu sözlerle açıklamıştır:

K10 "Alışverişe benle çıkar. Benim poşetlerimi taşır bazen, bazen de bir şey seçerken bana yardımcı olur."

K15 katılımcısı, kardeşinden duygusal destek gördüğünü şu sözlerle anlatmıştır:

"Çok farklı bakış açıları vardır onun. Mesela bir olay oldu mu onun fikirlerini çok önemserim. Kimsenin aklına gelmeyecek şeyler onun aklına gelir. Bana bu konuda çok yardımcıdır. Onun fikirleri benim olmazsa olmazımdır."

Engelli bir kardeşe sahip olan çocuklar, ailelerinin yaşadığı yükü hafifletmek için kardeşine ait bazı sorumlulukları üstlenebilir. Çocuklar kardeşlerinin yaşamlarını kolaylaştırmak için onlara yardım ederler. Katılımcıların verdiği yanıtlar incelendiğinde, hepsinin kardeşine yardım ettiği görülmektedir.

Engelli kardeşine günlük yaşam becerilerinde yardım ettiğini ifade eden katılımcıların hepsinin kız olduğu, ayrıca tipik gelişim gösteren çocukların hepsinin kardeşlerinden büyük olduğu görülmektedir. Aykara (2015), zihinsel engelli kardeşi olan bireylerin yaşadığı güçlükleri değerlendirdiği çalışmasında kız kardeşlerin engelli kardeşlerin bakımında daha çok yardımcı olduğunu tespit etmiş ve bunu toplumsal cinsiyet rollerine bağlamıştır. Cuskelly ve Gunn (2003) yaptıkları araştırmada, Down sendromlu kardeşe sahip çocukların kardeşlerin bakım faaliyetlerine daha fazla katıldıkları, çocukların ev işlerine yapılan katkılarda cinsiyete göre bir fark olmadığı bulunmuştur. Hannah ve Midlarsky (2005) da, tipik gelişim gösteren kardeşlerin engelli kardeşlere yardımcı olma davranışlarını incelediği çalışmalarında yaşı büyük olan tipik gelişim gösteren kardeşlerin engelli kardeşlerine daha çok bakım konusunda yardım ettiklerini, duygusal destek vererek onlara yardımcı olduklarını saptamıştır. Bulgulardan hareketle kardeşler arası ilişkilerin güçlenmesinde, yardımlaşmanın da önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İlişkileri değerlendirilmiştir. Tipik gelişim gösteren kardeşlerin, kardeşlerinin engeli ilk kez duyduklarında genellikle üzgün hissetseler de şu an onları kabullendiği görülmektedir. Genellikle, kardeşleriyle dışarıda vakit geçirmekten rahatsız olmadıklarını ifade etmişler, rahatsız olanlar ise bu rahatsızlığın sebebinin kardeşlerinin engeli olmadığını belirtmişlerdir. Kardeşlerin büyük bir çoğunluğu olumlu ve olumsuz duygularını birbirleriyle paylaşmaktadır. Katılımcıların genel olarak kardeşleriyle iletişim kurmakta zorlanmadığı görülmüştür. Katılımcıların kardeşlerine en çok ders konusunda yardım ettiği görülmüştür. Engelli kardeşlerin ise daha çok basit ev işlerinde tipik gelişim gösteren kardeşlerine yardımcı olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak, diğer engel grupları ve kardeş ilişkileriyle kıyaslandığında işitme engelli çocukların kardeşlerini kabullendiği, onlarla iletişimde problem yaşamadığı, birlikte dışarıda olmaktan rahatsızlık duymadıkları ve kardeşlerine yardım ettikleri görülmektedir. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre şunlar önerilebilir:

- Kardeşler arasında iletişim ve işbirliğini arttırmaya yönelik birlikte yapabilecekleri farklı etkinliklere yönlendirilebilir.
- Kardeşlerin duygu ve düşüncelerini açıklamasını ve paylaşmasını sağlayacak ortam ve fırsatlar yaratılabilir.
- Tipik gelişim gösteren kardeşlere, engelli kardeşlerini tanımaya yönelik

bilgilendirmeler ve paylaşımlar yapılabilir.

- Araştırma farklı engel grubundan kardeşi olan tipik gelişim gösteren kardeşlerle yürütülerek karşılaştırmalar yapılabilir.
- Engelli kardeşin bakış açısından kardeş ilişkilerini inceleyen çalışmalar yürütülebilir.

KAYNAKLAR

- Ahmetoğlu, E., Aral, N. 2004. Zihinsel Engelli Çocukların Kardeş İlişkilerinin Anne ve Baba Algılarına Göre Değerlendirilmesi. Ankara Üniversitesi Ev Ekonomisi Yüksekokulu Yayınları, Yayın No: 6. Bilimsel Araştırmalar ve İncelemeler: 6, Ankara.
- Akturan, U., Esen, A., 2008 . Fenomenoloji, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ed. Baş T, Akturan U, 1. Baskı, pp. 83-98, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Aral, N. Gürsoy, F. 2007. *Özel eğitim gerektiren çocuklar ve özel eğitime giriş*. 1. Baskı. pp. 317-334, Ankara: Morpa Kültür Yayınları.
- Aykara A. 2015. Zihinsel Engelli Kardeşe Sahip Bireylerin Yaşantılarının Değerlendirilmesi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. Ankara.
- Bagenholm, A., Gillberg, C. 1991. Psychosocial effects on siblings of children with autism and mental retardation: a population-based study. *Journal of Intellectual Disability Research*; (35): 291–307.
- Balcı, S, Kızıl, H, Savaşer, S, Dur, Ş, Mutlu, B. 2019. Zihinsel engelli çocuğu olan ailelerin yaşadığı güçlüklerin ve aile yükünün belirlenmesi. *J Psychiatric Nurs* ; 10(2):124-130.
- Bank, SP., Kahn, MD. 1982. *The sibling bond*. New York. Basic Books.
- Barr, J., McLeod, S., Daniel, G. 2008. Siblings of children with speech impairment: cavalry on the hill. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*; 39(1):21-32.
- Bayhan, P., Yükselen, A. 2001. Engelli kardeşi olan çocukların kardeş ilişkileri. *SEFAD*; (11):190-205.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., Demirel, F. 2018. *Bilimsel araştırma yöntemleri*. 25. Baskı, pp.264, Ankara: Pegem
- Cuskelly, M., Gunn, P. 2003. Sibling relationships of children with down syndrome: perspectives of mothers, fathers, and siblings. *American Journal on Mental Retardation*; 108(4):234-244.
- DeVries D., Sunden, S. 2019. Bibliotherapy with children who have a sibling with a disability. *J PoetTher*; 32(3): 135-155.
- Doğan, M. 2015. Yetersizliği olan çocuklar, aile ve aile eğitimi: kavramsal ve uygulamaya dönük gelişmeler. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*; 15 (Özel Sayı): 111-127.
- Erden, G., Akçakın, M. 2001. Otizmi olan çocuklar ve kardeşlerinin davranış sorunları ve kişilik özellikleri örüntüleri. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*; 8(3):143-155.
- Genco, L. 2019. Zihinsel engeli olan ve olmayan kardeşe sahip 12-14 yaş arasındaki ergenlerin sosyal destek ve sosyal beceri düzeylerinin incelenmesi. Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep.
- Hannah, ME., Midlarsky, E. 2005. Helping by siblings of children with mental retardation. *American Journal on Mental Retardasyon*; 110(2): 87-89.
- Kahraman, Ö., Karadayı, N. 2015. Engelli kardeşe sahip olan çocukların engelli kardeşleriyle deneyimlerine ilişkin görüşleri. *Hacettepe University Faculty of Health Sciences Journal*; (1): 390-408.
- Kaytez, N., Durualp, E., Kadan, G. 2015. Engelli çocuğa sahip olan ailelerin gereksinimlerinin ve stres düzeylerinin incelenmesi. *JRET*; 4 (1): 197-214.
- Korkmaz, A., 2008. Özel eğitim alan zihinsel engelli çocukların kardeşleri ile ilişkilerinin değerlendirilmesi. Gülhane Askeri Tıp Akademisi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Malgaz Güçlü, D. 2018. Engelli kardeşe sahip bireylerin kardeş tutumları ile kaygı düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. Hasan Kalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep.
- McHale, SM., Gamble, WC. 1989. Sibling relationships of children with disabled and non disabled brothers and sisters.

- Developmental Psychology*;25(3):421-429.
- Moyson, T., Roeyers, H. 2011. The quality of life of siblings of children with autism spectrum disorder. *Exceptional Children*; 78:41–55.
- Negi, S., Balda, S. 2018. Sibling relationships during middle adulthood in uttarakhand and haryana: a comparative study. *Int.J.Curr.Microbiol.App.Sci* , 8(7): 2701-2707.
- Orsmond, GL., Seltzer, MM. 2000. Brothers and sisters of adults with mental retardation: gendered nature of the sibling relationship. *Am J Ment Retard*; 105(6):486-508.
- Özsoysal, FS., Yurdabakan, İ., Uz Baş, A., Aysan, F. 2016. Yaşam boyu kardeş ilişkileri ölçeğinin genç yetişkinlerde geçerlik ve güvenilirlik çalışması, *Journal of Human Sciences*; 13(3): 5351-5361.
- Saban, F. 2010. Zihinsel engelli kardeşe sahip olan ve olmayan çocukların benlik saygısı ve kaygı durumlarının incelenmesi. Atatürk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliği Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum.
- Sart, G. 2015. Fenomenoloji ve Yorumlayıcı Fenomenolojik Analiz, *Nitel Araştırma Yöntem, Teknik, Analiz ve Yaklaşımlar*, Ed: Fatma Nevra S, Yasemin B, 1. Baskı, pp.70-81. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Siegel, B., Silverstein, S. 1994. *What about Me? Growing up with a developmentally disabled sibling*. New York: Plenum Press.
- Şahin, S. 2018. Çocuk Gelişimine Giriş, *Çocuk Gelişimi*, Ed. N. Aral, Z. F. Temel, 1. Baskı, pp.16-31. Ankara: Hedef CS Basın Yayın.
- Riggio, HR. 2006. Structural features of sibling dyads and attitudes toward sibling relationships in young adulthood. *Journal of Family Issues*; 27:1233–1254.
- Tarhan, N. 2010. Aile okulu. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tsamparli, A., Tsibidaki, A., Roussos, P. 2011. Siblings in greek families: raising a child with disabilities. *Scandinavian Journal of Disability Research*; 13(1):1–19.
- Yaman, C. 2019. Engelli kardeşe sahip olan ve engelli kardeşe sahip olmayan bireylerde yaşam memnuniyeti ve benlik saygısının incelenmesi. Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klinik Psikoloji Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Yavuz, M., Coşkun, İ., 2014. Normal gelişim gösteren bireyin zihinsel engelli kardeşiyle vakit geçirme durumu. *Electronic Turkish Studies*; 9(8):295-313.
- Yıldırım, A., Şimşek, H. 2013. *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. 9. Baskı, pp. 274. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım Doğru S., Durmuşoğlu Saltalı N. 2009. Erken Çocuklukta Özel Eğitim, *Erken Çocukluk Döneminde Gelişim*, Ed: Deniz, M. Engin, 1. Baskı, pp.404. Ankara: Maya Akademi Yayın Dağıtım Eğitim Danışmanlık.